

Владета ПЕТРОВИЋ*
Историјски институт
Београд

ТРАНСФОРМАЦИЈА УРБАНИХ НАСЕЉА ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА ТОКОМ РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Апстракт: У раду се разматра процес трансформације затеченог античког урбаног наслеђа на простору централног Балкана током раног средњег века. Досадашња археолошка истраживања и сачувани историјски извори указују да су Срби и Хрвати населили подручја око најважнијих путних праваца, користећи и обнављајући део старих римски и рановизантијских насеља и утврђења.

Кључне речи: Срби, Словени, рани средњи век, централни Балкан, градови, утврђења.

Најстарија насеља на територији коју је обухватала српска средњовековна држава формирала су се још у најранијим периодима људске историје, захваљујући плодности јужног обода Панонске низије, као и жупних предела и долина већих река. Део њих, са стратешки повољним положајем, прерашће у градове, чији ће се развој одвијати на појединим местима, са краћим или дужим прекидима, све до данашњих дана. Тако су на територији Београда, Ниша и Скопља, важних саобраћајних чворишта у Моравско-вардарској долини, прва насеља формирана још током неолита и енеолита и то на местима на којима ће касније бити подигнути бедеми античких и средњовековних утврђења.¹

* vladeta.petrovic@iib.ac.rs

¹ На платоу Горњег града Београдске тврђаве праисторијском периоду припадају три основна хоризонта и то хоризонт винчанске културе са две фазе, хоризонт косточачке културе и хоризонт босутске културе. Н. Тасић, *Праисторијске културе на платоу Београдске тврђаве*, Београдска тврђава у прошлости садашњости и будућности, Београд 1988, 103–110. Трагови најстаријег насеља у Нишу потичу из доба неолита. Из овог периода потичу налази камене алатке за глачање и једног каменог пршљенка. Најбоље истражено налазиште је Бубањ у коме је констатовано 16 фаза праисторије. *Археолошко благо Ниша од неолита до средњег века*, Београд 2004, 46. На локалитету *Кале* у Скопљу

Урбани развој на овом подручју свој пун замах добио је у доба римске управе, када је основан значајан број нових насеља. По завршетку римских освајања, становништво са градина силази у равнице и подножја брегова, где се развијају античка насеља.² Са ширењем римске власти, различити делови Балканског полуострва су постепено, изградњом нових копнених комуникација и формирањем и ширењем насеља, укључивани у војни и привредни систем Царства. Велике реке и трансбалкански путеви представљали су оквир за формирање античких одбрамбених система који се уклапао у шири римски Лимес у Европи. На нашем простору њих су чинила утврђења на Лимесу, утврђени градови и утврђења уз копнене комуникације, рударска средишта, пољопривредна имања и морска обала.³ Као најзначајнији урбани центри античког периода на простору централног и западног дела Балканског полуострва издвајају се Сирмијум, Виминацијум, Сингидунум, Наисус, Скупи, Домавија, Салона, Епидаурум и Скодра. Са интензивирањем процеса кастризације, јавља се све већи број мањих утврђених целина: градова (*oppida*), стража (*speculae*), збегова (*refugia*), утврђених засеока (*pagi murati*) и утврђених села (*vici murati*).⁴

Опстанак ове развијене мреже насеља и саобраћајница које их спајају, а чија је изградња трајала током целог периода римске управе Балканским полуострвом, доведен је у питање доласком нових варварских народа. Опадање привреде и стална несигурност довели су до кризе римско-византијских градова, чији је крајњи резултат био њихово свођење на добро утврђена насеља и потпуно рурализоване агломерације.⁵ У исто време, у унутрашњости општа несигурност је условила оживљавање градина као трајних насеља. Поновни значај не добијају само утврђења која су наставила живот у континуитету кроз целу антику, већ и она напуштена, што се уклапа у опште тенденције кастризације.⁶

За разлику од до сада устаљеног мишљења да се на подручју балканских провинција у позној антици одиграла готово потпуна депопулација, уништење привреде, као и разарање и нестанак градова, услед епидемије куге и губитка трговачких и прометних веза, најновија археолошка истраживања, која поткрепљују поједини писани извори, указују да је процес преображаја градских

најстарији откривени налази припадају Салкуца–Бубањ–Хум култури на прелазу из 4. у 3. миленијум пре наше ере. И. Микულიќ, *Скопје со околните тврдини*, Скопје 1982, 31–32.

² Т. Ткалџес, С. Караваниќ, В. Ђилег, К. Јелинчиќ, *Novootkrivena arheološka nalazišta uz rječicu Veliku kod mjesta Majur i Ladinec*, *Cris: Časopis Povjesnog društva Križevci* 9–1 (2007) 5–25.

³ Р. Петровић, *Одбрамбени системи у антици (југоисточни сектор)*, *Одбрамбени системи у праисторији и антици на тлу Југославије*, Материјали 22 (1984) 91–92.

⁴ И. Микулчиќ, *Касноантичка утврђења у СР Македонији – покушај класификације*, *Одбрамбени системи у праисторији и антици на тлу Југославије*, Материјали 22 (1984) 108–111.

⁵ О процесу дезинтеграције и рурализације у унутрашњости Илирика и његовом одјеку у археолошким траговима види код: В. Поповић, *Дезинтеграција и рурализација града у источном Илирику од 5. до 7. века*, *Sirmium град царева и мученика (сабрани радови о археологији и историји Сирмијума)*, Сремска Митровица 2003, 239–258, такође и: Т. Живковић, *Словени у Ромеју*, Београд 2000, 58–66.

⁶ М. Суиќ, *Антички град на истоћном Јадрану*, Загреб 1976, 248–249.

насеља био много сложенији и дуготрајнији.⁷ Следећи њих, намеће се закључак да у касноантичко доба, бар на обалама Јадрана, настају нова утврђена средишта с луком, црквама и бедемима, а нека од њих постаће и епископска средишта, због чега се не може прихватити генерализација о пропадању и потпуном одумирању урбаних средина.⁸

У прилог овој тези говори *Космографија* Анонима из Равене у којој је забележен знатно већи број градова од оног који налазимо у ранијим римским итинерарима, што указује на чињеницу да је реч о новим касноантичким средиштима.⁹ Ипак, мора се имати у виду да се у очима савременика губи разлика између града и села, јер је важност утврђења толико велика, да само присуство зидина диже ранг насеља, па се многе руралне насеобине називају градовима.¹⁰ Након што су цареви Хонорије и Теодосије 420. године дозволили изградњу утврђења на приватним имањима, ниче велики број малих утврђења. На тај начин многе виле добијају своје зидове, као и низ насеља у руралним регијама.¹¹

Независно од тога подаци које даје Аноним из Равене драгоцени су јер указују да је „кастризација“ (помицање насеобина на лакше брањене узвисине) увелико узрадала и пре 6. века, када је добила пун замах под Јустинијаном.¹² Истовремену кризу у насељима на југу Балканског полуострва делимично је ублажио прилив аграрног становништва у бекству пред налетима варвара.¹³

Паралелно са оживљавањем старих градина у периоду пре и током Јустинијанове градитељске делатности на обнови старих и изградњи нових утврђења, одвијао се процес промене урбаног обрасца већ постојећих насеља. На првом месту може се запазити смањење обима градских зидина на које је утицала стална несигурност са којом су живели житељи Царства током позне антике. Међутим, утврђени делови позноантичких градова нису у исто време били и најгушће насељени. Бројни примери указују да велики број становника живи ван нових, знатно краћих бедема. Ова промена у урбаној морфологији није била последица демографске катастрофе или опште деурбанизације. Упркос мањем обиму утврђења, градови су и даље представљали значајне административне и економске центре у источном делу Царства.¹⁴

⁷ Ово се нарочито односи на насеља на јадранском приморју. М. Katić, *Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu*, *Opuscula archaeologia* 27 (Zagreb 2003) 523–528.

⁸ М. Katić, *Nova razmatranja*, 525.

⁹ Ј. Medini, *O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja O Dalmaciji u djelu Cosmographia anonimnog pisca iz Ravene*, *Putevi i komunikacije u antici*, *Materijali* 17 (1978) 69–83.

¹⁰ М. Suić, *Antički grad*, 248–249; Goldštajn, *Bizant na Jadranu*, 101–102.

¹¹ С. Kirilov, *The reduction of the fortified city area in late antiquity: some reflections on the end of the “antique city” in the lands of the Eastern Roman Empire*, *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, vol. 2, Berlin 2007, 18.

¹² S. Čače, *Civitates Dalmatiae u “Kozmografiji” Anonima Ravenjanina*, *Diadora* 15 (1993) 430.

¹³ В. Поповић, *Дезинтеграција и рурализација града*, 239–258.

¹⁴ С. Kirilov, *The reduction of the fortified city area*, 15.

Према најновијим археолошким истраживањима веома интензиван урбани живот се одвијао ван утврђених делова градова. Тако његове трагове препознајемо на старој атинској агори, која је лежала западно од новоподигнутог бедема. Слична ситуација је забележена и у Коринту и Пауталији.¹⁵ Овај нови урбани образац видимо и у градовима насталим у Јустинијановој епохи. У Јустинијани Прими (Царичин град), основаној након 535. године, зидови су обухватили око 10 хектара, у оквиру којих су откривени остаци епископске резиденције, седишта команданта гарнизона и више јавних зграда, црква, тргова, као и мањи број стамбених објеката уз јужни и западни бедем. С друге стране, на пространом подручју подграђа које се налазило ван бедема и било заштићено само ровом, налазе се трагови бројних кућа, радионица и црква.¹⁶

Други пример новог урбаног концепта на Балкану је и Зикидева, град који је никао у непосредној близини античког Никополиса ад Иструм, на пространом платоу брда Царевец. Трагови насеља откривени су и у подножју платоа, као и на оближњим узвишењима, Трапезица и Момина крепост. Агломерација је заузимала простор укупне површине скоро 30 хектара. Још израженија разлика у површини утврђења и подграђа утврђена је у Мокисосу, граду у Малој Азији. На простору који обухвата око 50 хектара налазе се остаци преко 1.000 различитих објеката. Само насеље није било утврђено, изузев малог акропоља (120 x 30/50 m) и тврђавице у центру града (18 x 26 m). Ван града налазила се епископска резиденција окружена зидинама.¹⁷

Смањење градских бедема, ван чијих оквира остају најгушће насељени делови градова, прати процес промене функције и распореда јавног простора. Адаптација античких здања се наставља и поприма драстичне размере, како показује пример Сплита унутар Диоклецијанове палате. Таквих импровизација са употребом готовог материјала доступног на дохват руке, знатним делом изграђених на рачун јавних површина, било је у свим преживелим античким градовима на овом простору.¹⁸ Пресудан утицај на ову промену извршила је победа хришћанства и нестанак многих симбола античког града и његовог јавног живота, пре свега паганских храмова, арена, терми. На некадашњим местима окупљања и јавног живота ничу стамбени објекти а град на преласку 5. у 6. век постаје густо насељени простор са уским и збијеним улицама.¹⁹

Ови процеси, започети у позној антици, наставиће се у 7, 8. и 9. веку током периода стабилизације, који је наступио након варварских пустошења и коначног успостављања преваге новопридошлог етничког елемента.²⁰

¹⁵ Исто, 12–13.

¹⁶ B. Bevant, V. Ivanišević, *Iustiniana Prima – Caričin Grad*, Beograd 2003, 18–38.

¹⁷ С. Kirilov, *The reduction of the fortified city area*, 15.

¹⁸ M. Suić, *Antički grad*, 257.

¹⁹ С. Kirilov, *The reduction of the fortified city area*, 10.

²⁰ За разлику од приобалних области, за централне делове Балканског полуострва нису сачувани писани извори који би у значајнијој мери осветлили питања везана за судбину урбаних насеља. Питање степена урбанизованости везано за области источне јадранске обале и раносредњовековне Хрватске посебно детаљно је обрађено у: Т. Živković, *The Urban*

Како су се упади варвара одвијали дуж магистралних саобраћајница, од пресудне важности за Царство било је, уз утврђивање лимеса, очување и заштита главних путних чворишта. Отуда је посебно изражена Јустинијанова градитељска делатност у околини Ниша, где су се сустицала два основна правца варварских продора, долином Мораве и долином Тимока. У области ове значајне балканске раскрснице подигнуте су 32 нове тврђаве и обновљено њих седам.²¹ Поменуће мере биле су део државне стратегије учвршћивања власти у северном Илирику и на његовом лимесу²², који су заузимали централно место у Јустинијановој концепцији одбране Балканског полуострва. Већ почетком тридесетих година 6. века знатан део пограничних фортификација је био обновљен или подигнут док се у унутрашњости Илирика уочавају први знаци изградње. Почетак ове градитељске делатности означило је подизање Јустинијане Приме, које није имало само војни значај већ је требало да симболише и новине у организацији власти у префектури Илирик. Главна етапа обимних и дуготрајних фортификационих радова на подручју северног и централног Балкана, која је представљала наставак утврђивања лимеса, завршена је до 554. године. Ипак, градња је започета касно и одвијала се или као последица напада којима је требало да претходи или, у најбољем случају, напоредо са њима.²³

Мноштво утврђења није спречило продоре Словена нити њихово насељавање на Балкан у првој половини 7. века. Њихови одреди ће угрожавати Царство у време Јустинијанове владавине, а на удару ће се наћи готово све области источног Илирика.²⁴ Ове нападе ће, до аварског запоседања панонског басена, подједнако вршити панонски и влашки Словени. Први напади предузимани су углавном ради пљачке.²⁵ Са појавом Авара 567/68. године у Панонији, панонски Словени губе независност, али и даље учествују у борбама против Византије у склопу аварске војске. За разлику од панонских, влашки Словени су успели да очувају своју независност и до 586. године прелазе Дунав као аварски савезници или следећи своје циљеве, да би почев од 588. године деловали потпуно самостално.²⁶

Landscape of Early Medieval Slavic Principalities in the Territories of the Former Praefectura Illyricum and in the Province of Dalmatia (ca. 610–950), The World of the Slavs, Belgrade 2013, 15–35.

²¹ Област Ниша се издваја по томе што је једино у њој број новоподигнутих утврђења већи од броја обновљених. Љ. Максимовић, *Византијски свет и Срби*, Београд 2008, 43.

²² На десној обали Дунава, између ушћа Поречке реке и Тимока, археолошки је испитано више од 20 рановизантијских утврђења. Опширније о томе: Р. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Београд 2010. Видети и: Д. Радичевић, *Периодизација позносредњовековних некропола у доњем српском Подунављу* 58 (2008) 197–212.

²³ Љ. Максимовић, *Византијски свет*, 27–28, 41–44. Свеобухватни приказ рановизантијских утврђења дао је М. Милинковић, *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*, Београд 2015. Видети још и: Исти, *Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије*, Ниш и Византија III, Ниш 2005, 163–181.

²⁴ Т. Живковић, *Прилог хронологији аварско-словенских односа 559–578. године*, Историјски часопис 42/43 (1997) 227–236; Т. Živković, *Forging Unity. The South Slavs between East and West: 550–1150*, Belgrade 2008, 7–29.

²⁵ Т. Живковић, *Словени*, 49–50.

²⁶ Исто, *Словени*, 57.

Након слома гепидског краљевства и аварског заузећа Сирмијума 582. године, наступа несметано продирање Словена на Балканско полуострво и шири простор Подунавља. Пустошења илирских градова и насељавање ромејског становништва отворило је простор за насељавање Словена на Балкан, које отпочиње у време владавине цара Ираклија (610–641).²⁷ Са доњег Дунава у правцу југозапада, све до јужне Албаније, надиру *влашки* Словени. Деценију касније панонски Словени насељавају долине Тимока, Мораве и Вардара, постепено се спуштајући све до Скупија. Имена свих племена која су се населила у централним и западним деловима Балканског полуострва није могуће утврдити, али два најзначајнија, чији је долазак означио и крај вишевековних словенских миграција, били су Срби и Хрвати. Они су као царски федерати прешли на територију Царства чиме су спречени даљи продори Авара. У исто време, под влашћу ова два племена, као и појединих мањих словенских племена, нашла се област северно од линије Драч–Солун–Хадријанопољ.²⁸

На највећем делу западног Балкана, подручју старог Илирика узетом у ширем смислу, готово потпуно је преовладао новопридошли етнички елемент. Романско-словенска симбиоза и асимилација утичу на нестанак преживелих позноантичких градова и појаву нових градских структура пониклих у другачијем етничко-културном комплексу. Из тог разлога, на питање развоја града на нашем поднебљу не могу се примењивати схеме и модели предложени у студијама посвећеним средњовековном урбанизму других европских земаља.²⁹ Овај дисконтинуитет градског живота једна је од најизразитијих карактеристика унутрашњости Балкана, али се могу запазити разлике у његовом трајању у појединим областима. У централном делу Полуострва, којим су пролазиле најзначајније комуникације дуж Моравске и Вардарске долине, низ римских насеља наставио је да живи и у средњем веку: Сингидунум у Београду, Виминацијум у Браничеву, Наисус у Нишу, Улпиана у Липљану, Скупи у Скопљу.³⁰

Пред налетима варвара романско становништво се повлачи ка југу у околину Солуна и друге приморске градове који ће одолети словенском таласу. Према *Чудима Светог Димитрија*, у Солуну, окруженом словенским насељима, сакупиле су се избеглице из Подунавља, Паноније, Дакије, Дарданије, као и осталих провинција и градова.³¹ На губитак градова, који су истовремено били и епископска седишта, указују и епископски спискови с краја 7. века у којима се наводе имена представника само дванаест епископија са целог Балканског полуострва и то већином приморских.³²

²⁷ Исто, 50–51, 57.

²⁸ Т. Живковић, *Јужни Словени*, 274–314.

²⁹ М. Suić, *Antički grad*, 254.

³⁰ С. Ђирковић, *Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 257–258.

³¹ *Византијски извори за историју народа Југославије*, II, Београд 1959, 195.

³² У исто време, само је шест од осамнаест балканских провинција послало своје представнике на саборе одржане 680. и 692. године. G. Ostrogorsky, *Byzantine Cities in the Early Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959) 57.

У приобалном појасу Јадранског мора романски живаљ опстаје у градовима и насељима мањег обима. Као градове насељене Романима, Константин Порфирогенит наводи Котор, Рагузу, Сплит, Трогир и Задар, као и градове Арбу (Раб), Веклу (Крк) и Опсару (Црес) на истоименим острвима.³³ Насупрот насељеним градовима, цар помиње и низ ненасељених градова на јадранским острвима, док се у копненим подручјима, која су под влашћу Словена, према његовим речима, налази велики број градова који „стоје ненасељени и пусти и нико не станује у њима“.³⁴

С друге стране, на истом месту се наводе и имена градова насељених Србима, од којих се већина њих налазила у приобалним српским областима Травунији (Требиње, Врм, Рисан, Лукавете, Зетливи), Захумљу (Стагност, Мокрискик, Јосли, Галумаиник, Добрискик), Паганији (Мокро, Веруља, Острок и Славинеца) и Дукљи (Градац, Новиград, Лонтодокла).³⁵ Већина њих је убицирана, док је од градова у унутрашњости једино идентификован град Салинес као данашња Тузла. Локације на којима су се налазили Дестиник, Чернавуск, Међуречје, Дреснеик, Лесник, Котор и Десник и даље су непознате.

Поменути „насељени градови“, који су набрајани на крају сваког поглавља о српским кнежевинама, представљају окосницу територијалне организације на простору насељеном Словенима. Ова територијална подела могла је бити извршена у оквиру црквене организације. Према једној од најновијих теза, Константин Порфирогенит пишући о областима насељеним Србима и Хрватима, користио је данас непознати латински извор о црквеној организацији на западном Балкану. Ослањајући се на њега, у свој спис је унео спискове „насељених градова“, тј. градова у којима је постојала црквена организација и који су припадали хришћанској екумени. Како су на почетку спискова градова у Хрватској, Захумљу, Травунији и Паганији наведена епископска седишта Нин, Стон, Мокро и Требиње, може се претпоставити да су и Градетаи и Дестиник били црквени центри Дукље и Србије.³⁶

³³ Б. Ферјанчић, *Спис о народима*, ВИИНЈ, II, Београд 1959, 13.

³⁴ ВИИНЈ, II, 26.

³⁵ О убикацији ових градова видети: ВИИНЈ, II, 63–64; С. Ђирковић, „Насељени градови“ *Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 15–23; А. Loma, *Serbisches und Kroatisches sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos*, ЗРВИ 38 (2000) 107–114; В. Кораћ, *Мартинући – остаци раносредњовековног града*, Београд 2001, 180; Т. Џивковић, *Constantine Porphyrogenitus's kasta oikoumena*, *Историјски часопис* 57 (2008) 11–13; М. Марковић, *О покушајима убицирања „насељених градова“ Порфирогенитове Паганије. Историографски преглед с посебним освртом на спорна питања*, ЗРВИ 50 (2013) 301–334.

³⁶ Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*, Београд 2011, 153–154; Т. Џивковић, *The Urban Landscape*, 27–29. Према другом мишљењу, ови градови су чинили окосницу словенске територијалне организације формиране на западном делу Балканског полуострва до средине 10. века, а која има своје паралеле на подручјима насељеним Западним Словенима и територији на којој ће се развити руска држава. Градови који се први наводе, представљали су престонице поменутих кнежевина.

Идентификација утврђених целина које настављају свој живот током 7. и 8. века отежана је услед специфичности археолошког материјала који указује на нов етнички супстрат. Анализа досада објављених налаза са подручја западног дела Балканског полуострва показује да је 20 процената позноантичких и рановизантијских утврђења коришћено и током раног средњег века.³⁷ Да је овај проценат био још и већи указује чињеница да се средином 9. века у јужнословенским кнежевинама налазило 40 градова, од којих је бар 40 процената носило словенска имена.³⁸

Како су изгледале прве словенске урбане целине на простору централног Балкана и када су Словени почели, у којој мери и на који начин, да користе рановизантијске градове и утврђења, одговор треба да дају даља археолошка истраживања. Анализа доступног материјала и извора указује да су Срби и Хрвати населили подручја око најважнијих путних праваца, користећи и обнављајући мања римска и византијска насеља и утврђења. Они су задржали урбани пејзаж и административну поделу из позноантичког и рановизантијског периода са утврђеним административним седиштима у плодним долинама (жупама), подигнутим на темељима старијих насеља.³⁹

О раној урбанизацији код Словена сведоче и резултати пољских, чешких, словачких и руских археолога који указују на то да се словенска утврђења јављају веома рано. На територији Велике Моравске је, у периоду од Мојмира до Растислава, постојало чак тринаест градова, међу којима се истиче град Микулцице. Он је на врхунцу свог развоја у 9. веку обухватао површину од око 200 хектара. У исто време се од неколико словенских насеља формира и прво урбано насеље на Подолу, из кога ће се развити средњовековни Кијев.⁴⁰ Да су и први српски градови, такође, формирано веома рано сведоче Ајнхардови франачки *Анали* у којима се помиње град (*civitas*) једног од српских првака. Ова вест се односи на устанак посавских Словена из 822. године и представља најранији помен једног српског града.⁴¹

Тако су главни градови Травуније, Захумља, Паганије и Дукље били Требиње, Стон, Макарска и Градац, из чега следи да је престоница Србије био Дестиник – Достиника. С. Ђирковић, „*Насељени градови*“, 9.

³⁷ Средњовековни слојеви су потврђени на 233 локалитета од 1.176 остатака позноантичких и рановизантијских утврђења. Овај број је вероватно и већи с обзиром на слабу истраженост, као и на чињеницу да су бедеми често оправљани само у горњим зонама. Ове преправке се често веома тешко могу установити због стања у коме се налазе ти делови утврђења. D. Bulić, *Fortifications of Late Antiquity and Early Byzantine period on the territory of the latter South-Slavonic principalities and their restoration*, The World of the Slavs, Belgrade 2013, 225.

³⁸ Т. Ђивковић, *The Urban Landscape*, 31.

³⁹ На подручју које су населили Хрвати, ова утврђења су заузимала између 0,2 и 0,4 хектара, а у њима је живео жупан са породицом, његови званичници и војна посада. Т. Ђивковић, *The Urban Landscape*, 34.

⁴⁰ I. Cvijanović, *Typology of Early Medieval Settlements in Bohemia, Poland and Russia*, The World of the Slavs, Belgrade 2013, 295–296, 317–318.

⁴¹ Т. Живковић, *Црквена организација*, 146–147. Најновија истраживања времена настанка *Анала франачког краљевства* указују на могућност да је Ајнхард око 805. године сачинио

Најстарија словенска насеља археолошки су истражена у оквиру неколико старијих урбаних центара. Најзначајнија су свакако она откривена у подграђу Београда и на Градини на Јелици.

Прво словенско насеље на територији некадашњег Сингидунума успостављено на Савској падини изнад последњег слоја са ромејском материјалном културом, који се може на основу налаза новца Јустинијана I и Јустина II и Софије датовати у последњу четвртину 6. века.⁴² Најстарији хоризонт становања представљају полуукопане куће, изграђене у духу вишевековне традиције словенског градитељства, заступљене на широком простору од Дњепра на истоку до Лабје на западу.⁴³ Чињеница да насеље није установљено на платоу Горњег града, стратешки знатно повољнијем, указује на могућност да је Словенима простор за насељавање био додељен.⁴⁴ У тренутку када се 878. године град по први пут помиње под именом Београд, он је већ извесно време био словенско насеље, које се развило у епископски центар.⁴⁵

До сада најзначајнији истражени урбани комплекс који је наставио живот насељен новим словенским становништвом је Градина на Јелици. За фазу раног средњег века, од покретног материјала, могу се везати налази уломака керамике настале у периоду 7–9. век, који указују на секундарну употребу више рановизантијских објеката.⁴⁶ Коришћење рановизантијског утврђења на Јелици већ у 7. веку није усамљен случај на шта указују извесни налази металних предмета и керамике са Великог Градца.⁴⁷ Површина првобитног насеља на

верзију *Анала* од 741. до 805. године, коју је надаље проширивао све до 829. године (али увек са годину дана „закашњења“ у односу на описане догађаје). Т. Живковић, *The 'Original' and the 'Revised' Annales Regni Francorum*, *Историјски часопис* 59 (2010) 54.

⁴² Г. Марјановић-Вујовић, *Најстарије словенско насеље у Београду*, *Годишњак града Београда* 25 (1978) 10.

⁴³ Куће су биле малих димензија и укопане у здравицу до дубине од 80 сантиметара. Зидови су били од вертикалних греда које су се ослањале на дрвене стубове. Под је био од глине, а кровови највероватније од сламе. У углу кућа се налазила пећ са калотом, док је на супротној страни био улаз окренут ка реци. Налази керамике, који се са сигурношћу могу одредити у време настанка кућа, су ретки а основни начин њене обраде је слободно ручно обликовање. Најстарији керамички материјал пронађен у ложиштима пећи представља фрагменте керамике типичне за подунавске Словене, познате и у Бугарској и Румунији. Остали покретни материјал указује на становништво које се бавило узгојем стоке и рибарством. Ј. Марјановић-Вујовић, *Најстарије словенско насеље*, 12–13.

⁴⁴ Ј. Марјановић-Вујовић, *Најстарије словенско насеље*, 10.

⁴⁵ М. Љубинковић, *Ка проблему словенизације Београда и северне Србије*, ГГБ 25 (1978) 18.

⁴⁶ Остаци зидова рановизантијских објеката су највероватније коришћени као сокл над којим се налазила дрвена или бондручна конструкција, док је кров могао бити покривен сламом, трском, лубом или шиндром. У објекте се највероватније улазило степеништем или преко неке врсте рампе. Куће су биле једнопросторне, са каменим или земљаним пећима у углу. Није искључена ни подела простора лаком конструкцијом, док је један од објеката био подељен већ у ранијој фази. Д. Булић, *Трагови средњовековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици*, *Историјски часопис* 50 (2003) 154–162.

⁴⁷ М. Јанковић, *Средњовековно насеље на Великом Градцу у X и XI веку*, Београд 1981, 15.

Јелици, која је износила 21–22 хектара, превазилазила је потребе новог становништва, које је бедемом редуковало старо утврђење на горње делове града.⁴⁸ По свему судећи, живот на Градини трајао је све до периода обележеног ратовима са Бугарима и Мађарима.⁴⁹

Појаву значајнијег броја словенских налаза у утврђеним целинама можемо везати за нову етапу у развоју градских насеља у западним и централним деловима Балканског полуострва која је наступила са угарским продорима у Панонију и Балкан и разорним ратовима са Бугарском и Византијом. Један део ових утврђења припада групи нових градова, попут Градине у Мартинићима. За овај локалитет везује се Лонтодокла, један од дукљанских градова поменутих код Константина Порфирогенита. Остаци утврђења налазе се на брегу на ивици долине реке Зете, узводно од остатака античке Доклеје а на важном путу који се пружа од Скадарског језера долином Зете ка северозападу. Унутар бедема, који настављају традицију касноантичких и рановизантијских утврђења, истражена је тробродна базилика и стамбени комплекс – Пазариште, који представљају јединствену архитектонску целину, датовану на основу рељефних украса у 9. век.⁵⁰

Други тип нових насеља су типично словенска утврђења, од којих је до сада констатовано и истражено утврђење на локалитету Дивичмеђ у близини данашњег Младеновца. Изградњу утврђења, чије се аналогije могу наћи у словенским утврђењима Чешке и Моравске, условили су мађарски упади и српско-бугарски ратови. У питању је до сада једино налазиште у Србији са потврђеним остацима утврђивања особеног за Словене. Језгро бедема чинио је земљани насип набијен између вертикално и хоризонтално сложених дрвених греда. Поред бедема налазиле су се друге заштитне препреке, као што су суви и земљани ровови. Улазну капију штитила је дрвена одбрамбена кула карактеристична за словенска утврђења почев од 7. века. Налази белоглинених лонаца указују на становништво из Срема и Паноније које је избегло пред налетима Мађара. Забележена је и керамика са ребрастом пластичном траком карактеристичном за српску грнчарију. Живот у утврђењу је трајао до 11. века,

⁴⁸ Средњовековни бедем је грађен од камена у неправилним редовима без формираних лица, ширине од 1,65 до 2,20 метара. Везивни материјал је био беличасти малтер који се јасно разликује од рановизантијског малтера. Бедем се пружао правцем исток – запад. Имајући у виду начин зидања и ширину, могуће је да је бедем носио дрвени палисад. М. Милинковић, *Градина на Јелици – рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд 2010, 205–206; Д. Булић, *Трагови средњовековне материјалне културе*, 157, 161.

⁴⁹ Најстарији уломци керамике припадају лонцима израђеним гњетањем који се могу датовати у 7. век. Били су неукрашени, са доста танким зидовима сиве боје. Овакве посуде се јављају на Ђердапу у 6. веку и нестају са појавом Бугара те их нема током 8. и 9. века. Керамички материјал пронађен на Градини нема паралела на локалном терену што указује да је *terminus ante quem* његовог настанка почетак 10. века. Д. Булић, *Трагови средњовековне материјалне културе*, 165–166, 168.

⁵⁰ В. Кораћ, *Мартинићи: остаци средњовековног града*, Београд 2001, 177, 182.

када су га прекинула освајања Василија II или неки од устанака из 1040. или 1072. године.⁵¹

Број регистрованих старих византијских фортификација које обнављају своју одбрамбену улогу је знатно већи од претходно поменути две групе утврђења. На подручју данашње Србије, до сада су у највећој мери истражени локалитети у Рашкој области, као и они на десној обали Дунава, низводно од Београда.

У великом броју позноантичких и рановизантијских утврђења на Дунаву, између Београда и Тимока, констатован је средњовековни слој живљења који се најчешће опредељује у период 10–12. век. Остаци ових градова налазе се у данашњој Вињици, Орашју, Костолцу, Раму, Великом Градишту, Великом Градцу, Текији, Прахову и у близини Трајановог моста. Њихова посебност се огледа у постојању старијих римско-византијских бедема, цркве, занатске производње и величини. Површина коју су обухватили износила је од 1,5 до 3 хектара, на основу чега се може претпоставити да су имали између 1.000 и 1.500 становника.⁵² На овом простору се, по значају и степену истражености, издваја утврђење Велики Градац, које своје паралеле има у добро истраженим утврђеним насељима доњег Подунавља, као што су Видин, Доростол, Диерна, Дробета, Капидава и Диногечија. Подигнуто у 1. веку н.е. оно је обухватало површину од 1,7 хектара. Веће преправке су извршене у 3. и 4. веку, као и у рановизантијском периоду. Током 10. и 11. века преправљени су оштећени делови бедема и велика црква, страдали у великом пожару крајем 6. века, док су изнова подигнуте мања црква и једна угаона кула. У самом утврђењу установљена су два нивоа становања, из 10. и 11. века, као и остаци металуршке радионице. О постојању грнчарске радионице сведоче остаци велике групе грнчарије са остацима лонаца уједначене израде. По свему судећи, у унутрашњости бедема је током 11. века живело око 350 становника, док се један део насеља простирао и ван бедема, ка Дунаву.⁵³ Као и у већини градова у српском Подунављу, живот у Великом Градцу је нагло прекинут у последњој четвртини 11. или првој половини 12. века, што се може довести у везу са устанком 1072. године.⁵⁴

Уз Подунавље, друга подједнако истражена зона рановизантијских утврђења налази се у Рашкој области, у близини данашњег Новог Пазара.⁵⁵

⁵¹ Приликом заштитних ископавања откривене су две куће које припадају фази 9. века. До наглог напуштања овог, по свему судећи, сеоског насеља дошло је крајем 9. или почетком 10. века пред налетима Мађара. Ново, овог пута, утврђено насеље никло је на истом месту већ током 10. века. В. Катих, *Дивичмеђ – раносредњовековно насеље, утврђење или град*, Гласник САД 19 (2003) 208, 220.

⁵² М. и Ђ. Јанковић, *Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године*, ГГБ 25 (1978) 41–53.

⁵³ М. Јанковић, *Велики Градац*, 13–15, 21–22, 39, 55, 62.

⁵⁴ М. и Ђ. Јанковић, *Подунавски градови*, 55.

⁵⁵ На овом простору су вршена истраживања мањег или већег обима на локалитетима у Јужцу, Врсеницама, Шароњама (и под Голијом и код Тутина), Носољину, Радалици, Рогатцу, Островици, Хуму, Рамошеву, Бабрежу, Ђерекарима, Калудри, као и на Златном камену, Тупом кршу, Шарском кршу, Постоњу и Пазаришту. О овим утврђењима више:

Вишегодишња систематска истраживања спроведена су на локалитетима Врсенице, Градина изнад Пазаришта и Рас–Постење. Најстарији слојеви сва три утврђења представљају остатке римско-византијских бедема, који су обновљени током 9. и 10. века. У утврђењу у Врсеницама, које припада групи малих брдских утврђења као што су Јужац, Градови у Шароњама, Ђурђевица, или она у Рогатацу, на Златном камену и Калудри, затечене фортификације, које су обухватале површину од 0,5 хектара, делом су обновљене, али и у великој мери дограђене. Средњовековним бедемом, зиданом у техници сухозида, ограђено је 0,85 хектара на источној падини, чиме је брањени простор више него дупло увећан.⁵⁶

Паралелу овог начина зидања налазимо још само на бедемима утврђења на локалитету Градина изнад Пазаришта. На овом фортификационо-насеобинском комплексу утврђени су слојеви који припадају праисторијском градинском насељу, античком спекулуму, касноантичком и рановизантијском утврђењу, раносредњовековном утврђењу и средњовековној тврђави. Раносредњовековној фази припада хоризонт 9–11. века, док су у оквиру фазе развијеног средњег века издвојена три хоризонта, од којих се најмлађи завршава највероватније са 1233. годином. Након напуштања рановизантијског утврђења на крају 6. или почетком 7. века, Градина је поново насељена у 9. веку, када је утврђење обновљено. Интервенције се могу установити на источном делу бедема, који је поново изграђен у техници сухозида. Раносредњовековној фази припада и један унутрашњи преградни бедем.⁵⁷

За разлику од већине раносредњовековних утврђених насеља, па и оних овде поменутих, у којима су преовлађивали дрвени стамбени објекти, на

М. Милинковић, *Касноантичка утврђења у Островици и Шароњама код Тутина*, Новопазарски зборник 6 (1982) 131–140; Исти, *Рановизантијско утврђење на Тупом кршу и околна утврђења у тутинској области*, Новопазарски зборник 9 (1985) 47–54; М. Поповић, *Античко утврђење на Шарском кршу код Дуге Пољане*, Новопазарски зборник 7 (1983) 8–14; Исти, *Утврђење на Кулиу Калудри*, Новопазарски зборник 8 (1984) 11–18; Исти, *Јужац код Сопћана*, Археолошки преглед 27 (1986) 115–118; Ј. Калић, Д. Мркобрад, *Градина у Радалици*, Новопазарски зборник 9 (1985) 39–46; Ј. Калић, М. Поповић, *Кузмичево и Шароње у прошлости*, Рашка баштина 3 (1988) 53–57; В. Иванишевић, *Касноантичко утврђење у Рамошеву*, Новопазарски зборник 11 (1987) 5–12; Исти, *Рановизантијско утврђење на Хуму код Тутина*, Новопазарски зборник 12 (1988) 5–12; Исти, *Касноантичко утврђење на Златном камену код Новог Пазара*, Новопазарски зборник 14 (1990) 7–17; Д. Мркобрад, *Рас–Постење: фазе развоја утврђења*, ЗРВИ 36 (1997) 203–217.

⁵⁶ У оквиру овог дела утврђења, који је био већи од рановизантијског, истраживачи нису констатовали трагове објеката или неког културног слоја, те су изградњу новог средњовековног бедема објаснили његовом рефугијалном функцијом и потребом да се заштити стока. М. Поповић, *Vrsenice : kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Beograd 2009, 97–100.

⁵⁷ На самој Градини, унутар позноантичких бедема, нису констатовани раносредњовековни трагови, док су у оквиру позније средњовековне тврђаве откривене две куће страдале у пожару, које су стратиграфски затворене нивелационим слојем и каснијим бедемом. М. Поповић, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999, 59, 139, 142, 149,

локалитету Рас–Постење констатовано је преко тридесет камених објеката. Већина потиче из античког и рановизантијског периода, да би касније била прилагођена потребама новог становништва. Као и Градина више Пазаришта, Рас–Постење је вишеслојно налазиште, на коме се могу пратити фазе живота, почев од позног енеолита па до 12. века. Унутар бедема, поред других објеката, налазе се остаци палате, капеле и једнобродне базилике, које су обновљене током 9. века.⁵⁸ Поред сакралних објеката на Расу–Постењу, међу многобројним утврђењима у Рашкој области, још су само на Златном камену утврђени остаци цркве унутар бедема.⁵⁹

У времену када се град поистовећује са епископијом, низ новооткривених остатака цркава ван градова указује на несклад између процвата хришћанства и опадања градског живота који је пратио појаву новог етничког елемента.⁶⁰ Оживљавање појединих градских центара последица је коначног учвршћивања хришћанства на Балкану. Овај процес је посведочен на подручју које је обухватала бугарска држава у време Симеона и Самуила. Међу епископским седиштима наведеним у хрисовуљи Василија II наводе се, између осталих, и епископије у Београду, Нишу, Браничеву, Скопљу, Призрену, Липљану, Сирмијуму и Расу.⁶¹

Јачање бугарске државе, учвршћено прихватањем хришћанства, за последицу ће имати разорне упаде на српску територију, у којима ће нестати многи градови и утврђења на западном делу Балканског полуострва.⁶² Симеоново освајање Србије 924. било је у толикој мери страшно да је Константин VII забележио како је у земљи остало само педесет људи без породица који живе од лова.⁶³ Крај Првог бугарског царства није означио и почетак мирнијих времена. Прелаз између 10. и 11. века обележиће Самуилова пустошења у којима су спаљени многи градови и села у Далмацији све до Задра, након чега је његова војска прешла и преко Босне и Рашке.⁶⁴

Убрзо након слома Самуилове државе, избио је устанак Петра Одељана, који је захватио централне делове Балканског полуострва. Устанак је захватио важне градске центре – Београд, Ниш и Скопље, а устаници су освојили и Драч и опсели Солун. У време слома устанка отпочео је успон српске државе у Дукљи

⁵⁸ Д. Мркобрад, *Рас–Постење: фазе развоја утврђења*, 205, 212.

⁵⁹ М. Роровић, *Тврђава Рас*, 296.

⁶⁰ Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 23.

⁶¹ В. Поповић, *Епископска седишта у Србији IX–XI века*, ГГБ 25 (1978) 35.

⁶² Након слома Бугарског царства 971, утврђења постају упоришта византијских војних посада, на чему се и зауставило успостављање тематског система. Овако ограничени донети у успостављању византијске власти имали су за последицу несметане бугарске походе по Балкану већ приликом прве кризе у Царству (976–979), након чега ће око низа утврђења уследити сукоби који ће обележити читаво трајање Самуилове државе. С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1998, 194.

⁶³ *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 159.

⁶⁴ *Gesta Regum Sclavorum*, том I, превод Д. Кунчер, Београд 2009, 126–129.

у чије оквире су ушли стари центри у Приморју и његовом залеђу. Забележено је да је краљ Михаило имао један двор у Котору а други у жупи Прапратни, која се простирала између Бара и Улциња, док је Бодин, према писању Ане Комнине, освојио околна византијска насеља. Његовим залагањем Бар добија ранг архиепископије којој су потчињене епископије Дукље, Бара, Котора, Улциња, Свача, Скадра, Дриваста, Пилота, Србије, Босне и Травуније. Покушај Михаила и Бодина да прошире власт на централнобалканска подручја на којима је обновљена византијска управа након слома Самулове доживео је неуспех. Након византијске победе над Норманима и обнављања власти у Драчу, Бодинова територија се смањује а он се још само једном помиње у својим приморским областима, и то у вези дочека крстаха у Скадру 1096–1097. године. У последњој деценији 11. века у центар византијске балканске политике избија рашки жупан Вукан, који „држи сву власт у Далмацији“.⁶⁵

Последице ових дешавања по систем градова и утврђења су биле трајне. С једне стране, „насељене градове“ Константина Порфирогенита замењују нови градови и утврђења, од којих ће водећу улогу преузети Рас, центар око кога ће се, у доба Немањића, окупити остале српске земље. Истовремено, на територији некадашње Самуилове државе се одвија процес централизације и ромејизације, који се огледа у оснивању нових војних центара, променама у пореској политици и везивању Охридске архиепископије за традиције Јустинијане Приме.⁶⁶ Почев од реконквисте Василија II, Царство је у наредна два и по века настојало да у пуној мери оживи старе урбане центре у којима је организовало упоришта свог управног система, као и политичког и културног утицаја.⁶⁷

⁶⁵ ИСН, I, 187, 190–191, 195–196. У низу градова на десној обали Дунава између Београда и Тимока, изузев насеља код Трајановог моста, живот је прекинут крајем 11. века. По свему судећи, њихово становништво је учествовало у устанку по чијем је слому расељено или је само избегло. М. и Ђ. Јанковић, *Подунавски градови*, 55.

⁶⁶ Б. Крсмановић, *О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије*, Византијски свет на Балкану, I, Београд 2012, 36–37.

⁶⁷ С. Ђирковић, *Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, 257–258. О византијској теми у Србији: Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31–43.

Vladeta PETROVIĆ

**TRANSFORMATION OF URBAN SETTLEMENTS
OF THE CENTRAL BALKANS DURING THE EARLY MIDDLE AGES**

Summary

The oldest settlements in the territory covered by the medieval Serbian state were formed in the earliest periods of human history owing to the fertile southern edges of the Pannonian Plain and župa areas and valleys of larger rivers. A part of them, with strategically favourable positions, grew into cities, which have been developing in some places, with shorter or longer interruptions, until today. Thus in the territories of Belgrade, Niš and Skopje, important transportation hubs in the Moravian-Vardar Valley, the first settlements were formed back in the Neolithic and Eneolithic periods, in places where bulwarks of antique and medieval fortifications were later constructed.

Further archeological researches should answer the questions as to what the first Slavic urban units looked like in our region and when the Slavs began to use early Byzantine towns and fortifications, to what extent and in what way. The oldest Slavic settlements have been archeologically examined within several older urban centres. The most important ones are certainly those discovered in the suburbs of Belgrade and in Gradina in Jelica.

In the period when the new Slavic ethnic substrate prevailed in the Balkan peninsula, the Latin population remained only in the coastal area of the Adriatic Sea. On the other hand, according to Constantine Porphyrogenitus, the Serbs lived in the so-called "settled towns" – Trebinje, Vrm, Risan, Lukavete, Zetliv, Stagnon, Mokriskik, Joslij, Galumainik, Dobriskik, Mokro, Verulj, Ostrok, Slavinec, Gradac, Novigrad, Lontodokle, Salines, Destinik, Černavusk, Međurečje, Dresnik, Lesnik, Kotor and Desnik. The fact that some Serbian towns were established rather early is confirmed by Einhard's *Frankish Annals*, which mention a town-civitas of one of Serbian leaders. This news relates to the uprising of the Posavina Slavs of 822 and represents the earliest mention of a Serbian town.

The consolidation of the Bulgarian state with the acceptance of Christianity resulted in destructive incursions into the Serbian territory, when numerous towns and fortifications in the western part of the Balkan peninsula disappeared. The consequences of these developments for the system of towns and fortifications were permanent. On the one hand, the "settled towns" of Constantine Porphyrogenitus were replaced with new towns and fortifications, of which Ras assumed the leading rule, becoming the centre which gathered other Serbian lands during the rule of the Nemanjić dynasty.

Keywords: Serbs, Slavs, the early Middle Ages, central Balkans, towns, fortifications.